

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ХІХ ст. У РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКОГО СУСПІЛЬНОГО РУХУ

Проблеми організації вищої освіти та роль університетів у суспільних процесах завжди посідали особливе місце. Окремі аспекти були висвітлені ще в дореволюційних історичних дослідженнях: Д.І. Багалія, М.О. Лавровського, В.С. Іконнікова, продовжені в радянські часи А.С. Бутягиним, С.І. Зінов'євим, Ю.А. Султановим та ін. Наприкінці ХХ ст. з'явилися праці І.П. Важинського, О.В. Глушман, Н.М. Дем'яненко, Н.С. Ладижець, С.І. Посохова та ін. Особливе місце займають ґрунтовні праці А.М. Алексюка, В.І. Бондаря, В.М. Галузинського, М.Б. Євтуха, О.Г. Мороза та інших з педагогіки вищої школи. Однак аналізу проблеми впливу університетської колегіальності на розвиток студентського суспільного руху у ХІХ ст. здійснено не було.

Мета статті –проаналізувати вплив університетів як освітньо-демократичної моделі на формування й розвиток студентських суспільних процесів.

Проблеми становлення системи вітчизняної вищої освіти, університетської науки невід'ємно пов'язані з питаннями розвитку ідей колегіальності та автономії університетів, які завжди були визначальними факторами характеру університетської діяльності, формування певних університетських традицій. Вітчизняні університети завжди вирізнялися особливою атмосферою, яка й визначала характер поведінки студентів та викладачів, відносини між ними, специфіку викладання, особливості керівництва.

З прийняттям першого Загального Статуту Російських імператорських університетів (1804 р.), яким було офіційно визначено навчальний та адміністративний устрій університетів Російської імперії, було проголошено університетську автономію. Університетську автономію того часу трактували як свободу від державного керівництва й контролю, вона передбачала виборність ректора, проректорів, професорів шляхом таємного голосування, самостійність у затвердженні вчених ступенів, відкритті кафедр тощо. Професорам було надано право читати авторські курси, базуючись на заявлених власних наукових працях (або працях іншого відомого вченого). Вони зобов'язувалися лише доповісти про це вченій раді та врахувати зроблені колегами зауваження [12].

Необхідно відзначити, що на різних етапах університетської історії ідея автономії та колегіальності не завжди була чітко сформульована й не завжди була офіційно визнана, переваги університетського життя та традиції бачились по-різному. Проте у свідомості професорів і студентів, а також у суспільній думці в цілому університет залишався певним острівцем (символом) свободи.

Як зазначав С.І. Посохов у дослідженні, присвяченому Харківському університету: "...всюди ми будемо знаходити ці прояви "університет-

ського духу”, а точніше духу університетської свободи, нероздільно з “університетською автономією” [9].

Питання університетської автономії завжди були в центрі уваги дослідників. Уже в дореволюційній публіцистиці можна знайти протилежні думки як про сутність університетської автономії, різні підходи щодо висвітлення факту її існування, ролі та значення. Розбіжність поглядів зумовлювалася переважно тим, що питання університетської автономії досліджувалися в контексті різних наукових проблем, і проектувалися на різні соціальні та політичні моделі. Проте здебільшого вони визначалися розумінням механізмів взаємодії суспільства й університету, самостійності виконання певних соціальних функцій останнім.

Одним з перших питання колегіальності розглядав М.І. Пирогов. Він зазначав: “Безперечні переваги колегіального начала в тому, що воно надає максимум шансів для відомої розумної діяльності, підтримує в людях прагнення досягти загальної користі та ліквідує особисте свавілля” [8, с. 330]. На думку М.І. Пирогова, університетська автономія сприяла суспільному розвитку, оскільки підтримувала ініціативу та надавала активності так званим “прогресистам” (ті, хто опікувався суспільними проблемами, протистояли байдужим та інертним захисникам особистих інтересів).

Професор Харківського університету Д.І. Каченовський (1827–1872 рр.), один з активних учасників дискусії з “університетського питання”, писав, що “колегіальний устрій являв собою більш тверду огорожу проти сваволі, ніж устрій бюрократичний, який узагалі не зручний для народної освіти” [4, с. 347]. Він підкреслював, що ніякі заходи уряду не замінять самостійності вчених, яка саме й надає внутрішньому життю університету особливого змісту, “чим більше обмежувались права та влада колегій, чим менше уряд довіряв їм, тим скоріше та глибше падали університети” [4, с. 354, 358].

У Харківському університеті такий погляд домінував протягом усього XIX ст. Щоб переконатися в цьому, досить прочитати думку Ради університету 1901 р.: “Справжній суто бюрократичний устрій університетів – не нормальний... Лише колегіальне начало з автономією не можуть зруйнувати цю шкідливу штучну перешкоду (між студентами та професорами), підвищити науковий рівень університетів і моральний авторитет професорів” [7, с. 2–3].

Важливим компонентом університетської автономії є самостійність в організації навчального процесу та науково-дослідної роботи. Вважалося, що свобода, як складова будь-якої етики, була притаманна університетам, а розумова свобода характеризувала всі сфери університетського життя [5, с. 130]. Університети повставали проти будь-яких форм дискримінації та обмежень. Так, професори Харківського університету виступили проти обов’язкового відвідування студентами лекцій, за дозвіл студентського одруження, за дозвіл жінкам бути слухачками, за створення студентських ор-

ганізацій. Університет фактично ігнорував положення про процентну норму для євреїв.

Вільнодумство в ліберальному дусі було характерним для багатьох професорських лекцій [9, с. 82]. Пропонувалося багато проектів для забезпечення академічної свободи – від радикальних (зокрема, на думку М.І. Костомарова, було необхідно відмовитися від студентства, замінивши його вільними слухачами) до ліберальних (результатом стало введення у 1906 р. так званої предметної системи, коли студенти не переходили з курсу на курс, а на свій вибір складали ті чи інші предмети, як це пропонувала гумбольдтівська модель) [9, с. 82].

Проте, на думку вчених, колегіальність вимагала й системи певних вимог. Так, М.І. Пирогов вважав, що “колегіальне начало потребує не лише розвитку, але й розвиненості”. Він із жалем зазначав, що університет його часу “лише на ім’я колегія”, “щось схоже на корпорацію”, тут немає загальної думки і водночас широко розповсюджені “недуги” – непотизм, апатія, формалізм [8, с. 322, 332].

Однією з основних причин гальмування процесів автономії та колегіальності була неможливість гармонізувати ідеї автономності із централізованою структурою влади. М.І. Пирогов, зокрема, вказував на складність завдання зробити університет менш бюрократичним, поставити поза бюрократичним устроєм. З метою подолання перешкод і труднощів він вважав необхідним дотримуватися права корпорації на свободу думки та слова, зробити університет децентралізованим, залишити для міністерства лише контроль за ходом самоврядування. Заслуговує на увагу думка М.І. Пирогова щодо системи прав децентралізованого самоврядування університету:

1. Право розпоряджатися бюджетом, “розподіляти його відповідно до потреб”.
2. Право самостійно контролювати всю адміністративну складову роботи університету.
3. Право самостійно вирішувати напрям і зміст навчального процесу й наукової діяльності “в інтересах науки та освіти краю”.
4. Право брати участь у вирішенні питань “законності та правильності своїх дій безпосередньо перед вищою навчально-адміністративною інституцією”, для чого створити при міністрі комітет експертів, до складу якого запросити вчених університету [8, с. 335].

Проте існувала й протилежна точка зору, противники відносили всі університетські проблеми саме до автономії. Так, при обговоренні проекту статуту 1863 р. попечитель Харківського навчального округу Д.С. Левшин висловив сумнів щодо колегіального начала як єдиної прогресивної сили: “Кажучи послідовно, слід було б для підсилення колегіального духу ліквідувати вплив міністра на університет й надати кожному значення держави в державі, чого немає і бути не може в жодній цивілізованій країні” [4, с. 369–370]. Він вважав, що “учена каста” ледве вмє раціонально викорис-

товувати та цінити надані їй права колегіальної самостійності, а вирішальний вплив мають зазвичай кілька осіб, “які або можуть перекричати інших, або придушити їх переконання словесною діалектикою” [4, с. 371].

У наступні роки критики колегіального начала були більш категоричними в своїх оцінках. Так М.А. Любимов порівнював професорів із чиновниками [6, с. 4]. Він характеризував діючу систему (за статутом 1863 р.) як “систему управління потроху всіма і ніким”, “систему загальної невідповідальності” [6, с. 10]. На думку Н.П. Гилярова-Платонова, самоврядування “здатне тільки вести до вузької корпоративної винятковості, до кумівства, до розвитку особистих інтриг, а не до процвітання науки” [6, с. 8].

В.М. Пуришкевич ще більш критично оцінював автономію університетів. Він писав слово “автономія” в лапках, говорив про “горезвісну автономію” і вважав, що саме автономія призвела до розпаду університету [9, с. 80]. Проте таких поглядів дотримувалась меншість. Не буде перебільшенням сказати, що за колегіальність висловлювалась університетська більшість.

Таким чином, університети як моделі колегіальності та автономії концентрували демократичні настрої суспільства. Саме тому в центрі особливої уваги уряду завжди були статuti, особливо ті їхні параграфи, які визначили порядок управління університетами та межі університетського самоврядування. Постійно виявлялося прагнення обмежити права й автономію університетів, органічно вписати їх до адміністративно-бюрократичної системи країни, щоб вони не відрізнялися від інших державних закладів.

Особливу увагу уряд приділяв студентству, намагаючись контролювати його настрої, обмежити прагнення до спілкування та взаємодії в різних формах соціальної активності. Вища школа була тією ланкою, за допомогою якої держава могла контролювати всі складові життя студентської молоді, сприяючи цим самим обмеженню їх політичної активності. Влада намагалася регламентувати студентську активність, проконтролювати її діяльність.

Як свідчать історико-педагогічні джерела [1–5; 9–11], під пильний нагляд держави студенти потрапляли з моменту їх вступу до навчального закладу. Одним із засобів впливу на поведінку та життя студентів, царський уряд вбачав чітке регулювання правовими нормами, зафіксованими в різноманітних нормативно-правових та інших документах офіційного характеру. Положення, які були сформовані як у документах, що видавалися на рівні Міністерства народної освіти, так і внутрішньоуніверситетського походження, до найменших дрібниць регламентували не лише хід навчального процесу, а й контролювали поведінку вихованців за його межами [3].

Як відомо, головним нормативним документом університету був Статут. Саме згідно з його положеннями проводився контроль за навчальною діяльністю студентів, визначався їх правовий статус, регулювалася

поведінка та внутрішній розпорядок в університеті. У свою чергу, на основі чинних положень, визначених Статутом, склалися й інші документи нормативного характеру, такі як правила для студентів. Вони більш детально конкретизували та визначали права й обов'язки студентів.

Політика уряду в галузі вищої освіти виходила з вимог ізолювати університети від проникнення західних ідей, підпорядковувати духовне життя студентства суворому правилу С.С. Уварова міністра народної освіти “православ'я, самодержавство, народність” [1, с. 19].

Саме цей постулат набув втілення в Статуті від 1835 р., який був призначений для Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського та Харківського університетів. У цілому статут відіграв велику роль в успіхах вітчизняної освіти, яка продемонструвала великі досягнення та характеризувалися плідною діяльністю в наступні роки. Проте в полі обмеження свобод та демократичних процесів в університетах статут підтримував попередні позиції, він розширював адміністративний нагляд за студентами, зобов'язував їх носити форму, контролював громадську діяльність.

Після революційних подій у Західній Європі в середині 40-х рр. XIX ст. розвиток університетів та системи вищої освіти почав гальмуватися. Уряд бачив в університетах небезпечні осередки вільнодумства й доклав великих зусиль, щоб обмежити їх діяльність. Поворот в університетській політиці почався з 1846–1847 рр. і був пов'язаний з подіями в Київському й Харківському університетах, де були виявлені конспіративні студентські організації поляків та українців. Імператорським наказами в університетах скасовувалися певні університетські свободи, скорчували вибірність, посилювали поліцейський нагляд. Поступово громадська діяльність в університетах згасала [1, с. 23].

Із середини 50-х рр. XIX ст. в університетах відобразилася загальна політика соціальних змін і перетворень тих років: перебудова студентського життя, зміни викладацького складу, скасування обмежень для студентства. Було дозволено носити форму лише в університетах. Студентські гуртки вирішували лише внутрішньоуніверситетські справи: диспути, спори, обговорення, колективні читання, спільна підготовка до іспитів. Студентські зібрання проходили переважно у формі спільного чаювання та виконання ліричних пісень. Перші студентські сходки в університетах кінця 50-х рр. XIX ст. були присвячені академічним питанням, випуску збірників студентських робіт тощо.

У наступні роки студентський рух став більш активним та поширеним. Студентство все більш активно брало участь у громадських процесах, політичному житті.

Результатом стало видання 21.07.1861 р. міністром Є.В. Путятініним циркуляру, який забороняв студентські організації. За порушення дисципліни накладалося покарання, навіть відрахування з числа студентів. Циркуляр викликав незадоволення з боку студентів, уже восени 1861 р. пройшли студентські хвилювання, відбулися маніфестації та демонстрації, які

вже мали політичний характер. Навіть довелося тимчасово закрити Санкт-Петербурзький університет до прийняття нового статуту [1, с. 26–27].

З Петербургу хвиля студентського незадоволення перекинулася й на інші міста. У Києві та Харкові також пройшли студентські зворушення, Казанський університет також було закрито. Міністр Є.В. Путятін писав шефу жандармів: "...студенти під впливом деяких професорів стали розглядати університети не як навчальні заклади для вищої освіти, а як заклади, де повинні формуватися ідеї про краще керівництво державою, а самих себе – як діячів, які покликані відіграти роль у політичному житті Росії" [1, с. 27].

Студентський рух вплинув на загальну ситуацію в країні, ініціював процес підготовки та проведення реформ не лише в академічній сфері, викликав певні кадрові перетворення. Наприкінці 1861 р. гостро постало питання про університетську реформу. Статут 1863 р. поновив університетську автономію, сприяв певному прогресу університетів як центрів науки та освіти, розширив права професорської колегії.

Статут 1884 р. кардинально змінив студентське життя, яке потрапило під постійний інспекторський контроль [1, с. 32]. Згідно з новим університетським статутом від 1884 р.: було заборонено будь-які зібрання студентів, навіть для самоосвіти й поза стінами університету; були розширені повноваження університетської інспекції в нагляді за студентами [10].

Висновки. Таким чином, у досліджуваній період університети були своєрідними центрами досить бурного та яскравого політичного життя, яке ознаменувалося посиленням студентського суспільного руху. Студентство, яке об'єднувало кращі, прогресивні, інтелектуальні сили молоді, виховане на ідеях автономії й колегіальності, виступало проти порушень та ущемлення університетських традицій. Однією з причин студентських виступів була відсутність у студентів прав, неможливість спілкування в університеті в позааудиторний час, контроль за ними з боку поліції та університетської інспекції.

Література

1. Аврус А.И. История российских университетов: очерки / А.И. Аврус ; Моск. обществ. научн. фонд. – М., 2001. – 86 с.
2. Гиляров-Платонов Н.П. Университетский вопрос / Н.П. Гиляров-Платонов. – СПб., 1903.
3. Заключение Совета Харьковского университета о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. – Б. м., Б. д.
4. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1962. – Ч. 1.
5. Из университетской жизни // Вестник воспитания. – 1906. – № 6 (17).
6. Любимов Н.А. Мой вклад. Статьи, записки, чтения, заметки / Н.А. Любимов. – М., 1881. – Т. 1.

7. Ответ Совета Императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Х., 1901.

8. Пирогов Н.И. Университетский вопрос / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985.

9. Посохов С.І. Образи університетської автономії в російській публіцистиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / С.І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – Вип. 7. – С. 77–83.

10. Ротмистров А.Н. Сравнительный анализ факторов студенческого протестного движения в России на рубеже ХІХ–ХХ веков и в начале ХХІ века / А.Н. Ротмистров // Высшее образование сегодня. – 2009. – № 1. – С. 36–41.

11. Чигирик І.І. Матрикул як джерело вивчення правового статусу студентства університету Св. Володимира / І.І. Чигирик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – № 3. – С. 116–124.

12. Дем'яненко Н. Автономія університету: ретроспектива, модернізація / Н. Дем'яненко // Вища школа. – 2005. – № 2. – С. 42–49.

ПРИХОДЧЕНКО К.І.

ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У процесі формування українського етносу світоглядні функції в суспільстві виконувала, насамперед, релігія. Монастирі, церкви були освітніми центрами в Україні. Християнство в українських землях почало розповсюджуватися ще задовго до його перетворення на державну релігію. Християнізація наших предків започаткувала їх бурхливий духовний розвиток.

Мета статті – розглянути наукові джерела з означуваною тематикою; виокремити суттєві переваги навчання в монастирських, братських школах порівняно з елементарними навчальними школами; подати характеристику навчальних закладів, що надавали можливість здобути вищу освіту; розглянути релігійні вірування на українських землях.

Роль церкви в Україні як освітнього центру вивчали Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, А. Лотоцький, І. Огієнко, В. Шевчук та ін. [1–6]. Вони досліджували найархаїчніший тип історичного оповідання, так зване житіє – художньо написану документальну біографію Святого, того чи іншого історичного діяча, якого також причисляли до лику святих. Саме твори такого жанру були найпоширенішими в навчальних книгах, за якими оволодівали грамотою в монастирських школах, братських школах та елементарних школах. В.В. Зеньковський, Є.В. Шестун, Т.Д. Тхоржевська торкаються проблеми виховання у світлі християнської антропології, православних традицій духовно-морального становлення людини, православної